

Kaja Kaźmierska, Fritz Schutze

Wykorzystanie autobiograficznego wywiadu narracyjnego w badaniach nad konstruowaniem obrazu przeszłości w biografii : na przykładzie socjologicznego porównania narracji na temat życia w PRL i NRD

Przegląd Socjologii Jakościowej 9/4, 122-139

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kaja Kaźmierska
Uniwersytet Łódzki

Fritz Schütze
Uniwersytet w Magdeburgu

Wykorzystanie autobiograficznego wywiadu narracyjnego w badaniach nad konstruowaniem obrazu przeszłości w biografii. Na przykładzie socjologicznego porównania narracji na temat życia w PRL-u i NRD

Abstrakt Przedmiotem artykułu jest pokazanie możliwości zastosowania badań biograficznych, a ściślej wywiadu autobiograficzno-narracyjnego, w badaniach nad biograficznym i społecznym obrazem przeszłości. Zostanie to ukazane na konkretnym przykładzie projektu badawczego. Przy czym nie są tu prezentowane ani przebieg, ani wyniki badań, ale założenia teoretyczne i metodologiczne, które umożliwiły konceptualizację problematyki i zarysowanie wstępnych ram interpretacyjnych związanych z projektem badania konkretnych zjawisk i procesów społecznych. Autorzy chcą w ten sposób pokazać możliwość wykorzystania badań biograficznych, które w tej perspektywie nie są jedynie metodą gromadzenia i analizy materiałów empirycznych, ale wyznaczają określony sposób myślenia o interesującej autorów problematyce. Celem projektu jest zbadanie polskiego i niemieckiego doświadczenia socjalizmu obejmującego lata 1945–1989.

Słowa kluczowe badania biograficzne, autobiograficzny wywiad narracyjny, społeczno-historyczna epoka socjalizmu

Kaja Kaźmierska, doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Łódzkiego, kierownik Katedry Socjologii Kultury UŁ, wicedyrektor Instytutu Socjologii. Specjalizuje się w badaniach biograficznych, zagadnieniach tożsamości i pamięci biograficznej. Autorka książek: *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych* (IFiS PAN, Warszawa 1999), *Biografia i pamięć. Na przykładzie generacyjnego doświadczenia ocalonych z Zagłady* (NOMOS, Kraków 2008) oraz *Biography and Memory: The Generational Experience of the Shoah Survivors* (Academic Studies Press, Boston 2012).

Dane adresowe autorki:

Katedra Socjologii Kultury, Instytut Socjologii
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny UŁ
ul. Rewolucji 1905 r. nr 41, 90-214 Łódź
e-mail: kajakaz@uni.lodz.pl

Fritz Schütze, profesor, kierownik Socjologii Ogólnej i Mikrosocjologii na Uniwersytecie w Magdeburgu, od 2009 na emeryturze. Zajmuje czołowe miejsce w Europie jako twórca jednej z metod w obrębie badań biograficznych. Prof. Schütze i stworzony przez niego zespół mają ponadtrzydziestoletnie doświadczenie w pracy w dziedzinie badań jakościowych, zwłaszcza biograficznych wywiadów narracyjnych. Jego obecne zainteresowania badawcze to zjawiska kolektywne w indywidualnych cyklach życia, tożsamość europejska i europejska przestrzeń mentalna, socjologia profesji. Jest laureatem nagrody Christy-Hoffman-Riem w dziedzinie badań jakościowych, a także redaktorem „Zeitschrift für Qualitative Forschung” (ZQF).

Dane adresowe autora:

Institut für Soziologie, Otto-von-Guericke-Universität
Postfach 41 20, 39016 Magdeburg, Germany
e-mail: mail@fritz-schuetze.de

Przedmiotem naszego artykułu jest pokazanie możliwości zastosowania badań biograficznych, a ściślej wywiadu autobiograficzno-narracyjnego, w badaniach nad tym wymiarem rzeczywistości społecznej, który nie tylko w perspektywie biograficznej, ale też i społecznej, zdefiniowany jest jako należący do przeszłości. Dotychczas pole to, z oczywistych względów, zdominowane było przez problematykę związaną z doświadczeniem II wojny światowej. Obecnie, w miarę upływu czasu historycznego i społecznego, coraz częściej przedmiotem zainteresowania, zwłaszcza w perspektywie Europy Środkowo-Wschodniej, zaczyna stawać się okres społeczno-historycznej epoki socjalizmu. Dzieje się tak, gdyż – po pierwsze – upływ czasu skłania do refleksji o charakterze historycznym, socjologicznym czy uaktywniania nurtu wspomnieniowego; po drugie – przełom, jaki dokonał się w 1989 roku, stanowił kres tej epoki, a zarazem określił punkt zwrotny wyznaczający jej historyczność (choć rzecz jasna umownie). W tym kontekście może powstać pytanie zarówno o metodę, ramy teoretyczne, jak też i definicyjne, gdy zaczynamy rozważać wpisanie potencjalnych badań na ten temat w obszar określonej dyscypliny. W ostatnim czasie problematyka związana z szeroko zdefiniowanym obszarem przeszłości została zdominowana, a niekiedy, rzecz można, zawłaszczona, przez tak zwane *memory studies*, które Kornelia Kończal i Joanna Wawrzyniak (2011) w obszernym, bardzo wartościowym teoretycznie i analitycznie artykule określają jako badania pamięcioznawcze. Przedstawiony przez autorki sposób porządkowania pola teoretycznego i badawczego może nasuwać wątpliwość, czy wszelkie zainteresowanie przeszłością wymaga narzucenia ramy badań pamięcioznawczych. Innymi słowy, czy ważna i skądinąd potrzebna koncepcja pamięci, zwłaszcza pamięci zbiorowej, musi zawsze pełnić

rolę nadrzędną w refleksji na temat (przeszłej) rzeczywistości społecznej.

W prezentowanym artykule, z oczywistych względów, będziemy odwoływać się do tego pojęcia, jednak ramą dla naszej propozycji badawczej nie są *memory studies*, lecz perspektywa socjologicznie skoncentrowana na badaniu społecznych mechanizmów konstruowania i interpretacji rzeczywistości w doświadczeniu biograficznym oraz ich powiązań z procesami zbiorowymi. Zostanie to ukazane na konkretnym przykładzie projektu badawczego, który realizowany jest w Katedrze Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego oraz na Uniwersytecie w Magdeburgu¹. Przy czym nie zamierzamy prezentować tu ani przebiegu, ani wyników badań, ale skoncentrujemy się na założeniach teoretycznych i metodologicznych, które umożliwiły konceptualizację problematyki i zarysowanie wstępnych ram interpretacyjnych związanych z projektem badania konkretnych zjawisk i procesów społecznych. Chcemy w ten sposób pokazać możliwość wykorzystania badań biograficznych, które w tej perspektywie nie są jedynie metodą gromadzenia i analizy materiałów empirycznych, ale wyznaczają określony sposób myślenia o interesującej nas problematyce.

Celem projektu jest zbadanie polskiego i niemieckiego doświadczenia socjalizmu obejmującego

¹ Projekt „Doświadczenie biograficzne w PRL i NRD oraz jego przepracowanie w powojennym pokoleniu 1945–1955. Porównanie socjologiczne na podstawie analizy biograficznej” realizowany jest w latach 2012–2014 i finansowany przez Polsko-Niemiecką Fundację na Rzecz Nauki (wniosek 100201/projekt nr 2012-03). Ze strony polskiej biorą w nim udział: Kaja Kaźmierska, Katarzyna Waniek, Joanna Wygnańska (Katedra Socjologii Kultury UŁ) oraz Piotr Filipkowski, Maciej Melon (Dom Spotkań z Historią Ośrodka KARTA); ze strony niemieckiej: Fritz Schütze, Ulrike Nagel, Anja Schröder-Wildhagen, Carsten Detka (Uniwersytet w Magdeburgu). Wymienione osoby miały swój udział w tworzeniu aplikacji, na której oparty jest ten artykuł.

lata 1945–1989. W Polsce i w Niemczech czas ten zwykło się dziś określać jako, odpowiednio, epokę PRL-u i NRD. W perspektywie historyczno-społecznej, mimo istnienia stałej ramy odniesienia, jaką była hegemoniczna rola ZSRR, jest to okres na przestrzeni lat zróżnicowany. Realizując projekt, chcemy z jednej strony wykorzystać „potencjał biograficzny” pokolenia urodzonego w latach 1945–1955, które wchodzi w okres budowania wspomnień o przeszłości i bilansowania własnej biografii, a z drugiej – uchwycić *in statu nascendi* proces pracy biograficznej nad przeszłością.

Artykuł składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej przedstawiamy tło dla naszych zainteresowań badawczych – obserwowane w ostatnim czasie stopniowe dynamizowanie narracji na temat doświadczenia czasu socjalizmu oraz charakteryzujemy społeczno-historyczne ramy stanowiące punkty orientacyjne dla społecznego obrazu przeszłości i biografii. W drugiej części artykułu koncentrujemy się na ukazaniu użyteczności badawczej wywiadu autobiograficzno-narracyjnego dla badania interesującej nas problematyki.

Tło: demokratyzacja pamięci zbiorowej i dominacja pamięci o drugiej wojnie światowej oraz fenomen doświadczenia codziennego i biograficznego przeżywania socjalizmu w Polsce i Niemczech wschodnich

Rok 1989 wyznacza najważniejszy punkt zwrotny w najnowszej historii Europy. Zapoczątkowane w Polsce procesy demokratyzacji, wzmocnione następnie przez działania kolejnych społeczeństw (np. upadek muru berlińskiego, aksamitną rewolucję) w konsekwencji doprowadziły do upadku

systemu komunistycznego i zniesienia powojennego podziału Europy. Społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej, które położone były za żelazną kurtyną, rozpoczęły mozolny proces transformacji systemowej, który trwa już ponad 20 lat i dotyczy wielu sfer życia społecznego. Należy tu szczególnie podkreślić proces demokratyzacji pamięci o przeszłości: od tej chwili do głosu mogli dojść ci, którym przez długie powojenne dziesięciolecia zostało odebrane prawo do samostanowienia i do społecznego uznania ich biografii. Dotyczyło to na przykład uczynionych w PRL-u tematem tabu doświadczeń wojennych mieszkańców Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej, to znaczy z terenów obecnej Ukrainy, Białorusi i Litwy. W nie mniejszym stopniu dotyczy to także Niemców, których po wojnie wysiedlono z terenów obecnej Polski zachodniej oraz obywateli NRD, którzy (w przeciwieństwie do mieszkańców ówczesnych Niemiec Zachodnich) nie mogli publicznie tematyzować swojego cierpienia. Ta – w Polsce oraz Niemczech wschodnich po raz pierwszy społecznie dozwolona – pamięć biograficzna odnosi się też do tematów trudnych, których społeczne wyparcie wspierane było przez ideologię komunistyczną oraz powszechne mechanizmy społecznego wyparcia wspomnień². Ostatnie dwie dekady w Polsce i w Niemczech obfitowały zatem we wspomnienia, świadectwa, relacje i historiograficzne opracowania na temat doświadczenia wojny i drastycznych

² W Polsce dotyczy to np. relacji polsko-żydowskich w czasie drugiej wojny, a symbolem tego wieloletniego społecznego wyparcia stała się sprawa Jedwabnego. Podobne mechanizmy wyparcia można znaleźć we wschodnich Niemczech. Najwyraźniejszym tego przykładem jest ideologiczny system wypierania się zbiorowej odpowiedzialności (która, według panującego prawa międzynarodowego, dotyczyła na równi NRD i RFN) za zbrodnie Holocaustu oraz inne zbrodnie przeciwko prawom człowieka i zbrodnie wojennych narodo-socjalistycznych Niemiec (Państwowa doktryna NRD utrzymywała, że NRD nie była państwem sukcesyjnym III Rzeszy).

Wykorzystanie autobiograficznego wywiadu narracyjnego w badaniach nad konstruowaniem obrazu przeszłości w biografii. Na przykładzie socjologicznego porównania narracji na temat życia w PRL-u i NRD

przesiedleń³. Intensyfikację wspomnienia czasów drugiej wojny światowej i jej bezpośrednich następstw mogliśmy poza tym obserwować także w innych krajach Europy. Efektem tego jest pamięć o wojnie, wciąż żywa i dominująca w dyskursie pamięci biograficznej i zbiorowej⁴. Jest to również związane z faktem, iż nosiciele pamięci komunikacyjnej (Assmann 2008)⁵ powoli stają się pokoleniem odchodzącym – im zatem poświęca się najwięcej uwagi, starając się dzięki współczesnym środkom technicznym zarejestrować pamięć żywą.

Dyskurs pamięci żyjących dzisiaj trzech pokoleń, to znaczy pokolenia wojennego, powojennego i pokolenia wnuków, zarówno w perspektywie „małych” autobiograficznych jak i „wielkich” historiograficznych, literackich i filmowych opowieści, ciągle zdominowany jest więc przez pamięć wojny. Dotyczy to również biograficznych i zbiorowych – historycznych – doświadczeń polskiego i niemieckiego socjalizmu, który zawsze widziany był w cieniu rzuconym przez doświadczenie drugiej wojny światowej i zbrodni narodowego socjalizmu. Dominacja pamięci o drugiej wojnie światowej wi-

doczna jest szczególnie w sposobie doświadczenia „pierwszej zgody”, a później ostrożnego znoszenia narzuconego, socjalistycznego porządku społeczno-politycznego, zwłaszcza z perspektywy niemieckiej, gdzie właśnie poprzez tę formację społeczną państwo znacząco pomogło usunąć problem władzy narodowo-socjalistycznej.

Czas biograficznych i kolektywnych doświadczeń oraz przeżyć socjalizmu obejmuje okres istnienia państw bloku wschodniego, politycznie, gospodarczo-ideologicznie i militarnie podporządkowanych ZSRR. Mimo istnienia tej stałej, wspólnej ramy odniesienia, jaką była hegemoniczna i nadzorująca rola ZSRR i oktrojowanie socjalistycznej formacji społecznej w Polsce i we wschodnich Niemczech, historyczny przebieg politycznego i społecznego rozwoju w PRL-u i NRD był różny. Przyczynami tych różnic była odmienna reakcja obu społeczeństw na nadchodzące z zewnątrz wydarzenia, jak i ich odmienny rozwój wewnętrzny. Wśród wydarzeń zewnętrznych należy zwłaszcza wymienić: koniec stalinowskiego systemu kontroli, prześladowania i ucisku w ZSRR po śmierci Stalina, dramatyczne wydarzenia zimnej wojny, zwłaszcza konflikt w zachodnim Berlinie w 1961 roku i kryzys na Kubie, powstania przeciwko socjalistycznemu systemowi panowania i militarnemu uciskowi przez ZSRR i Pakt Warszawski. Do najważniejszych historycznych konstelacji wydarzeń wewnętrznego rozwoju w zbiorowej pamięci społeczeństwa polskiego zaliczyć należy: Październik 1956, Marzec 1968, Grudzień 1970, Czerwiec 1976, Sierpień 1980, stan wojenny, wprowadzony w 1981 roku oraz okrągły stół i wybory w czerwcu 1989 r. Do najważniejszych historycznych konstelacji wydarzeń wewnętrznego rozwoju NRD w zbiorowej pamięci Niemców wschodnich należy zaliczyć: powstanie

³ Przykładem polskich prac socjologicznych opartych o analizę narracji doświadczeń wojennych są: Czyżewski, Piotrowski, Rokuszewska-Pawełek (1996), Kaźmierska (1999), Rokuszewska-Pawełek (2000), Filipkowski (2010). Fragmenty wspomnień doświadczeń wojennych, przesiedleń i wypędzeń zostały opublikowane m.in. przez Wydawnictwo Borussia (Bömelburg, Stössinger, Traba [red.] 2004).

⁴ W Polsce potwierdzają to najnowsze badania (zarówno ilościowe, jak i jakościowe) dotyczące pamięci wojny we współczesnym społeczeństwie polskim: *Między codziennością a wielką historią* (Kwiatkowski i in. [red.] 2010). W Niemczech będą to na przykład prace Radebolda (2000; 2004).

⁵ Nawiązujemy tu do wprowadzonego przez Jana Assmanna pojęcia pamięci komunikacyjnej, będącej jednym z trybów pamięci zbiorowej, opartej o pamięć biograficzną, która odnosi się do własnych doświadczeń i determinujących je warunków ramowych. „Typową jej odmianą jest pamięć pokoleniowa. Grupa społeczna zyskuje ją w procesie historycznym; pamięć ta powstaje w czasie i przemija wraz z nim, a dokładniej rzecz biorąc – wraz z członkami grupy, czyli nosicielami pamięci” (Assmann 2008: 66).

robotnicze w 1953 r., wykluczenie kliki Zaissera i Herrnstadta z SPJN 1953 r., budowę muru berlińskiego w 1961 r., zmianę władzy z Ulbrichta na Honeckera na przełomie 1970 i 1971 r., wydarzenia z czasów polityki odprężenia od 1970 do 1975 roku (tzn. „spotkanie obydwu Willi” [Brandt i Stoph] w Erfurcie i Kassel w 1970 r., otwarcie małego ruchu granicznego w 1972 roku i uczestnictwo NRD w Akcie Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w Helsinkach w 1975 r.), odebranie obywatelstwa Wolfowi Biermannowi w 1976 r., umożliwienie wyjazdu z Węgier i z Pragi uchodźcom z NRD przez rządy tych krajów latem 1989 r., upadek muru berlińskiego 9 listopada 1989 r. i pierwsze wolne wybory w 1990 roku.

Ponadto społeczeństwa PRL-u i NRD różniły się ze względu na sposób realizowania założeń gospodarki socjalistycznej oraz intensywność indoktrynacji ideologicznej. W PRL-u nie powiodła się nacjonalizacja rolnictwa – mimo powstania Państwowych Gospodarstw Rolnych rolnicy zachowali prawo do posiadania ziemi. W wymiarze bardzo okrojonym zachowano też przedsiębiorczość prywatną. Natomiast NRD dokonała – zgodnego z zasadami, podporządkowanego procedurze i całkowitego – „przejścia na własność ludu” we wszystkich dziedzinach gospodarki, również w rolnictwie. Poza tym w porównaniu z NRD oraz innymi krajami bloku wschodniego społeczeństwo PRL-u uznawane było za to, które najslabiej poddało się indoktrynacji ideologicznej. Z kolei NRD stanowiło wzór politycznej lojalności w stosunku do partii, jak i ekonomicznej prosperity wśród państw bloku wschodniego.

Te, siłą rzeczy skrótowo i schematycznie zarysowane, historyczne i społeczne ramy stanowiły

społeczne i kulturowe tło dla doświadczeń biograficznych osób, których dzieciństwo, młodość i częściowo dorosłe życie przypadło na epokę historyczną ukształtowaną przez militarną dominację ZSRR i które ukształtowane zostały w społecznych kontekstach socjalistycznej formacji społecznej. Warto zatem zbadać biograficzne doświadczenia i wspomnienia tej prawie 45-letniej epoki, gdyż przy obecnym stanie prac badawczych, jak i społecznej kultury wspomnień – zarówno w wymiarze prywatnym, jak i publicznym – trudno jest powiedzieć coś konkretnego o ówczesnym sposobie doświadczania tamtych czasów i ich biograficznego przepracowania zarówno w perspektywie biograficznej, jak i perspektywie codzienności. Można tu przy tym wskazać na cztery złożone przyczyny społecznego deficytu wspomnień i badań naukowych.

Po pierwsze, możemy spodziewać się stopniowego – w obecnej chwili i w najbliższej przyszłości – aktualizowania i zdynamizowania specyficznych mechanizmów wytwarzania i przekazywania wspomnień, które związane są z biograficznymi doświadczeniami w czasach socjalizmu, ponieważ „biograficzni nosiciele” tej pamięci, to znaczy osoby z pokolenia urodzonego pomiędzy 1945 a 1955 r., zaczynają wchodzić w tę fazę cyklu życia, która związana jest z biograficznym przymusem budowania wspomnień o przeszłości, bilansowania własnej biografii (Kaźmierska 2008) oraz uwieczniania biograficznych wspomnień i przekazywania ich następnemu pokoleniu. Obecnie mamy więc szansę odnaleźć i wykorzystać ów biograficznie motywowany „potencjał” narracyjny, z drugiej strony, niejako uchwycić *in statu nascendi* proces pracy biograficznej nad przeszłością, będącą prawdziwym zadaniem biograficznym tego

Wykorzystanie autobiograficznego wywiadu narracyjnego w badaniach nad konstruowaniem obrazu przeszłości w biografii. Na przykładzie socjologicznego porównania narracji na temat życia w PRL-u i NRD

pokolenia, wymagającym od jego członków, również jako poszczególnych jednostek, wysokich, kreatywnych działań rekonstrukcyjnych⁶.

Po drugie, uważamy, iż w Polsce i w Niemczech wschodnich nie ma obowiązującego kulturowego wzorca budowania opowieści o tym, jak obydwie społeczności zostały zaplanowane, założone, ukształtowane, rozwinięte i zmienione. Trudno uchwycić zarysy takiego wzoru w Polsce, a we wschodnich Niemczech dominują sprzeczne postawy argumentacyjne, których współistnienie nie zostało zaakceptowane przez ogół społeczeństwa, nie mówiąc już o wypracowaniu wspólnego wzoru myślenia. Ten stan braku zaakomodowanego lub nawet uzgodnionego zbiorowego sposobu opowiadania utrudnia konstrukcję historyczno-autobiograficznych narracji o doświadczeniach życia codziennego i biograficznych przeżyć tego czasu – szczególnie takich narracji, które później mogłyby przetrwać również w dyskursie publicznym. Co więcej, wydaje się, iż w przypadku Polski nie istnieje na razie kulturowy wzorzec budowania narracji o okresie PRL-u, zwłaszcza w dyskursie publicznym, poza schematycznym i dość uproszczonym obrazem związanym z „post-solidarnościowym” i „postkomunistycznym” obrazem historii tamtego okresu (Mielczarek 2013). Jeśli w odniesieniu do narracji wojennych można mówić o głęboko zakorzenionych w kulturze

⁶ Ze zjawiskiem takim mieliśmy już do czynienia w nieco innym kontekście społeczno-historycznym na początku lat 90., kiedy przedstawiciele grup pozbawionych głosu w czasie PRL-u (np. Kresowiaczy) zaczęli tworzyć w dyskursie prywatnym i publicznym swoje narracje. Wywiad narracyjny pozwolił doskonale uchwycić struktury argumentacyjne wskazujące, że narratorzy, przedstawiając swoją historię życia, musieli skonfrontować ją z oficjalnym, obowiązującym przez kilkadziesiąt lat PRL-u obrazem wojny, w którym nie było miejsca na historię wojenną Kresów Wschodnich (Kaźmierska 1999). Z kolei w kontekście niemieckim chodziło głównie o pracę biograficzną nad doświadczeniem nazizmu, por. np. Rosenthal (1987), Schütze (1989; 1992), Völter (2002).

polskiej i wykraczających poza doświadczenie ostatniej wojny wzorach opowieści, dla których ramą są doskonale wpisane w polskie uniwersum symboliczne toposy cierpienia i heroizmu społeczeństwa polskiego, tak w odniesieniu do okresu PRL-u trudno jest taką ramę jednoznacznie określić, a przede wszystkim używać języka opowieści wojennych. W wielu, jeśli nie w większości przypadków, doświadczenie PRL-u w wymiarze indywidualnym nie było ani doświadczeniem heroicznym, ani połączonym z cierpieniem biograficznym, a jednak – zwłaszcza z perspektywy teraźniejszości – było ono związane z poczuciem deprivacji, bezsilności czy beznadziejności sytuacji społeczno-politycznej oraz brakiem perspektywy zmiany. Tym niemniej wydaje nam się, że tak dobrze wpisana w kulturę polską retoryka sprzyjająca opowieści wojennej w przypadku PRL-u trudna jest do wykorzystania, zwłaszcza przez pokolenie, które socjalizowało się w pamięci komunikacyjnej uczestników wojny.

Z kolei w NRD istniał oficjalny i wspierany przez liczne rytuały i symbole wzór budowania opowieści o – po pierwsze – walce niemieckiego komunizmu i socjalizmu, ramię w ramię z bohaterskim ZSRR, z władzą ucisku narodowego socjalizmu, a po drugie – o utworzeniu socjalistycznego, niemieckiego państwa, które wolne było od wszelkich starych reakcyjnych wzorów myślenia (nie tylko zbrodniczego, narodowego socjalizmu, ale również poprzedzającego go państwa mieszczańsko-kapitalistycznego), państwa, które w końcu spełniło oczekiwania stuletniej walki niemieckiego proletariatu i uświadomionych lewicowo-obywatelskich sił socjalistycznej organizacji niemieckiego społeczeństwa i dało niemieckim robotnikom historyczne prawo do rozwoju. Dla ludności

NRD było jednak oczywiste, że wszyscy inni – siły niekomunistyczne, ci którzy walczyli z narodowym socjalizmem i/lub byli jego ofiarami – byli wyłączeni z oficjalnego wzoru budowania opowieści (dotyczyło to np. prześladowania i zagłady niekomunistycznych Żydów) i że socjaldemokracja nie miała własnego głosu w nowym, socjalistycznym społeczeństwie oraz że NRD przejęła, odziane w nowe szaty, autorytarne struktury i stylistykę społeczną narodowego socjalizmu (choć jednocześnie, jako państwo niemieckie, nie uznawała wspólnoty odpowiedzialności za zbrodnie III Rzeszy). W NRD nie było zatem społecznie uzgodnionego obrazu nowego systemu społeczno-politycznego ani historii jego założenia i organizacji. Poza tym istniało niebezpieczeństwo, że obraz społeczeństwa oficjalnej NRD był obrazem jedynie części pokolenia jej założycieli, mianowicie tych, którzy we własnym mniemaniu byli nieporównywalnie z następnym pokoleniem bardziej kreatywnymi politykami, myślicielami i architektami komunizmu. W ten sposób następna generacja wykluczona została przez odpowiednie dyrektywy z owego nietykalnego mitu formacji.

Tym samym konkretne biograficzne doświadczenia zwykłych ludzi w PRL-u i, rzecz jasna dużo bardziej, w NRD nie łączyły się ani z heroicznymi doświadczeniami bohaterskiego cierpienia i odważnej walki, ani z wyobrażeniem kreatywności i siły konstruowania mądrego, komunistycznego pokolenia założycieli. Zamiast tego u zwykłych ludzi w obu krajach dominowało – taki jest przynajmniej przeważający sposób postrzegania z dzisiejszej perspektywy – wspomniane już zniechęcające i paraliżujące uczucie deprivacji, bezsilności lub beznadziei w związku z ówczesną dominującą historyczno-społeczną i historyczno-polityczną sy-

tuacją, w której nie było perspektywy zmiany na lepsze.

Zarazem wydaje się zaskakujące, iż duża część dzieci polskiego pokolenia wojennego i może jeszcze bardziej dzieci pokolenia założycieli NRD (z powodu twardych doświadczeń obecnego społecznego procesu transformacji, a w Niemczech wschodnich dodatkowo z powodu negatywnego porównania z dobrobytem Niemiec zachodnich), wykazuje nostalgiczną tęsknotę za czasami poprzedzającymi transformację ustrojową. Nostalgia, którą uznać można za trzeci powód deficytu wspomnień i badań naukowych odnoszących się do doświadczeń życia codziennego i biograficznych wspomnień epoki socjalizmu, utrudnia wieloperspektywiczne rekonstruowanie sytuacji życiowej i przebiegu życiowych karier w tamtym okresie oraz biograficzne przepracowanie tych doświadczeń i przeżyć. Siła przebiccia nostalgicznej tęsknoty i sympatii dla socjalistycznych warunków w pokoleniu dzieci założycieli polskiego i niemieckiego socjalistycznego systemu społecznego dotyczy wielu różnych kontekstów społecznych i może mieć różne konsekwencje.

Nostalgiczna tęsknota ma po pierwsze wymiar polityczny: zarówno w Polsce, jak i we wschodnich Niemczech można było po zmianie systemowej zaobserwować sukcesy wyborcze ugrupowań, które wywodziły się ze starego, socjalistycznego establishmentu politycznego i które chciały – i nadal chcą – ratować lub ponownie zaprowadzić pewne aspekty starego systemu. Po drugie, nostalgiczna tęsknota ma także wymiar kulturalno-estetyczny, który znajduje wyraz w „ponownym stworzeniu” restauracji, pubów, barów i sklepów imitujących takie instytucje konsumpcji z epoki socjalistycz-

Wykorzystanie autobiograficznego wywiadu narracyjnego w badaniach nad konstruowaniem obrazu przeszłości w biografii. Na przykładzie socjologicznego porównania narracji na temat życia w PRL-u i NRD

nej⁷. Po trzecie, nostalgiczna tęsknota ma także biograficznie bilansujący wymiar, który objawia się w resentymentach biograficznych.

Siła owej nostalgii jest zróżnicowana (zarówno w odniesieniu do poszczególnych społeczeństw, grup społecznych, jak i wyborów biograficznych) i z pewnością wybiega poza uwarunkowaną cyklem życia prawidłowość, iż okres dzieciństwa i młodości zawsze wspomina się z sentymentem. Ważny jest tu bowiem punkt widzenia, że nostalgiczna tęsknota za czasami i symbolami PRL-u i NRD oraz rytualne świętowanie rzekomo dobrego życia w socjalizmie nie wytwarzały zróżnicowanej i żywej kultury pamięci oraz możliwości pracy biograficznej nad tym doświadczeniem. Z perspektywy nostalgicznej tęsknoty za socjalizmem możemy mieć do czynienia z przesłonięciem potrzeby analizy i refleksji nad biograficznym cierpieniem i hamowaniem rozwoju w socjalizmie oraz nad

⁷ W wielu miejscowościach Niemiec wschodnich można znaleźć sklepy, które specjalizują się w produktach z byłego NRD, ciesząc się powodzeniem także wśród niektórych mieszkańców Niemiec zachodnich (bez względu na ich polityczną orientację). Można w nich kupić tzw. batonika („Nährstange“), który w NVA (Narodowej Armii Ludowej) należał do ekwipunku marszowego i który był udoskonaloną wersją podobnego produktu dla byłego Wehrmachtu. Powieści takie jak *Helden wie wir* Thomasa Brussiga z 1995 r. (oraz jej filmowa wersja Sebastiana Petersena), film w reżyserii Leandera Haußmanna *Am Ende der Sonnenallee* (1999) czy *Good bye, Lenin!* w reżyserii Wolfganga Beckera (2003) podejmują temat nostalgicznej tęsknoty za utraconym NRD. Są one jednak życzliwymi, a czasem nawet zjadliwe ironicznymi odbiciami tej nostalgii. Interesującym rozprawieniem się z nostalgiczną tęsknotą za NRD w ramach nauk społecznych jest esej Jürgena Wolfa (2009). Z kolei w Polsce pojawiły się np. sklepy oferujące różnego rodzaju produkty (artykuły papernicze, t-shirty, plakietki, kubki itp.) nawiązujące stylistyką do PRL-u. Przy czym są to na ogół produkty nietanie, o dobrej jakości. Dużą popularnością cieszą się powstałe w tym czasie seriale telewizyjne i filmy (zwłaszcza komedie) emitowane przez stacje telewizyjne (np. Kino Polska, TVP seriale). Powstają też restauracje czy puby imitujące atmosferę PRL-u. Peerelowska aranżacja wykorzystywana bywa też przez organizatorów tzw. imprez integracyjnych w korporacjach. Znane są też próby przywrócenia pamięci w sferze domen symbolicznych, np. nazywanie ulic imieniem Edwarda Gierka, inicjatywy takie argumentowane są nostalgią za niektórymi aspektami tamtego czasu.

prześladowaniem dysydentów, łącznie ze zniszczeniem ich życia lub przynajmniej zaburzeniem ich biograficznych możliwości rozwoju i społecznych prawuczestnictwa.

Czwartą przyczyną deficytu wspomnień i badań naukowych dotyczących doświadczeń życia codziennego i biograficznych wspomnień epoki socjalizmu – i naturalnie również zbierania biograficznych opowiadań o tym czasie – jest fakt, że ten względnie powoli przebiegający, długi okres to dla wielu osób czas „normalnego, rutynowego życia”, w którym nie działo się nic „wyjątkowego” (poza wyżej wymienionymi szczególnymi wydarzeniami, które tylko niewielu dotknęły bezpośrednio albo stały się przedmiotem ich refleksji biograficznej). Postrzeganie swojego życia jako swoistej monotonii może być dominującym sposobem doświadczania i myślenia o tamtych czasach. Badania biograficzne pokazują, że „normalność” opornie poddaje się narracji: trudno i bez pozytywnej motywacji opowiada się o codzienności, w której nie ma ani „niezwykłych” zdarzeń, ani znaczących zwrotów zbiorowo-historycznych, ani wyjątkowych, zbiorowych emocji. Może także dlatego wśród stosunkowo nielicznych zapisów biograficznych dotyczących tamtego czasu dominują narracje o spektakularnych wydarzeniach czy wyjątkowych, zwykle opozycyjnych zaangażowaniach. Jednocześnie ów dominujący wzorzec „normalności i monotonii” w życiu społecznym nie oznacza, że osoby, które dzieciństwo, młodość i część dorosłości przeżyły w historycznej epoce PRL-u i NRD, nie mają o czym opowiadać jeśli chodzi o ich życie codzienne i życie w tym czasie w ogóle.

Biorąc pod uwagę powyższe kwestie, teoretyczny model naszego projektu badawczego skierowany

jest na biograficzne postawy w socjalizmie (wobec rozszczępienia indywidualnej, biograficznej tożsamości z jednej strony i kolektywnych wyobrażeń z drugiej) oraz na odpowiednie środki zaradcze w prowadzeniu życia (np. w formie codziennych strategii unikania, ironiczno-dywersyjnego stosunku do systemu). Do tych postaw biograficznych należą także *interpretacje* indywidualne, rodzinne i kolektywne.

Chodzi zatem dokładnie o te czterdzieści pięć lat doświadczonej, przeżytej i zinterpretowanej zbiorowej historii w Polsce i wschodnich Niemczech, które jeszcze dzisiaj przez członków wspomnianego pokolenia w jego komunikowanej lub przynajmniej możliwej do komunikowania pamięci zapisane są jako przedmioty i zasoby pamięci zbiorowej w trybie pamięci komunikacyjnej. Ten zapis jest – jakkolwiek truistyczne to stwierdzenie – jedynie tymczasowy, gdyż pamięć komunikacyjna wygaśnie najpóźniej wraz ze śmiercią ludzi tego pokolenia. Wtedy przypadnie również możliwość, aby nauczyć się, jak – czasami ze zniechęceniem, czasami ze sprytnym, ironicznym dystansem, czasami z odważnym oburzeniem, czasami z ufnym naśladownictwem, czasem z oportunistycznym, biernym uczestnictwem i tak dalej – pokolenie urodzone między 1945 i 1955 rokiem w życiu codziennym obchodziło się z socjalistycznymi warunkami życia i socjalistycznym reżimem dyktatorskim. W jaki sposób jego członkowie wiedzieli, jak urządzić się w strukturalnych warunkach socjalizmu i jego zbiorowo-historycznych wydarzeń – w ramach odpowiedniej swobody ruchu i nacisku – i jak mogli kształtować swoją tożsamość w biografii; tutaj istotne jest też pytanie, jak (we *wszystkich* społeczeństwach) obchodzili się i jak biograficznie przepracowywali ciągłe konfliktogeny stosunek

między indywidualnym, biograficznym rozwojem tożsamości i zobowiązującymi oczekiwaniami instytucji społecznych. Porównanie wspomnianych postaw biograficznych w polskim i niemieckim społeczeństwie powinno też pozwolić przełamać narodowe stereotypy i częściowo także narodowe „ślepe uliczki” w przepracowaniu zbiorowej pamięci o socjalizmie, które w dzisiejszych czasach można niestety zaobserwować w obydwu krajach.

Użyteczność badawcza wywiadu autobiograficzno-narracyjnego dla zbadania codziennych doświadczeń i biograficznych wspomnień z historycznej epoki socjalizmu

Z naszych dotychczasowych obszernych doświadczeń badawczych wiemy, że wywiad autobiograficzno-narracyjny, w którym jednostka opowiada całe swoje życie, jest narzędziem umożliwiającym przedstawienie długich, wieloetapowych sytuacji historyczno-społecznych, które trwają przez kilka faz życia jednostki, a rozciągnięte w czasie wydają się doświadczającym ich jednostkom jednakowe. Nie powinniśmy zarazem zapominać, że trwająca 45 lat epoka socjalizmu, jak już wspomnieliśmy, była mimo wszystko pełna znaczących wydarzeń zbiorowo-historyczno-politycznych i zbiorowo-historyczno-społecznych. Wydarzenia te, nawet jeśli prawie niezauważalnie dla dotkniętych nimi zwykłych ludzi w PRL-u i w NRD, powodowały jednak narastanie „wybuchowego” potencjału oddziaływania dla zmiany systemowej. Narzędzie zbierania danych i analizy, jakim jest wywiad biograficzno-narracyjny, jest w stanie pokazać, czy w ogóle i jak dalece wymienione wyżej wydarzenia zbiorowo-historyczne porządkujące tę epokę i stanowiące potencjał oddziaływania prowadzący

do zmiany systemowej zostały wówczas lub współcześnie przyswojone jako punkty orientacyjne. Najważniejszą ramą teoretyczno-metodologiczną dla naszych wspólnych poszukiwań badawczych jest perspektywa socjologii interpretatywnej i jakościowych badań biograficznych w obrębie tej dyscypliny (Schütze 1981).

Podstawową zaletą wywiadu autobiograficzno-narracyjnego jest, zgodnie z założeniami teoretyczno-metodologicznymi, możliwość odtworzenia przez narratora w opowiadaniu doświadczanych przez niego znaczących procesów biograficznych, które kształtowały jego życie w kolejnych fazach biografii, doświadczonych sytuacji i ram społecznych, w których przebiegały jego procesy biograficzne. Znaczącym źródłem poznania jest tu zgodność między sekwencyjną strukturą organizacji improwizowanej opowieści biograficznej i biograficznego nawarstwienia doświadczeń i przeżyć w kontekście biograficzno-historycznej konstelacji wydarzeń.

Socjolog analizujący taki wywiad ma nie tylko możliwość uchwycenia i rekonstrukcji znaczących cech charakterystycznych i mechanizmów warstw przeżyć biograficznych i doświadczeń społecznych narratora, a dzięki temu także biograficznego uwikłania jego doświadczeń. Ma on ponadto poznawczą szansę empirycznej obserwacji i zbadania podejmowanej przez niego pracy biograficznej odnośnie do przepracowania biograficznych przeżyć i doświadczeń.

Przedmiotem naszego zainteresowania są biografie i związane z nimi społeczne i zbiorowo-historyczne sposoby widzenia tak zwanych „zwykłych ludzi”, którzy w dekadzie od 1945 do 1955 urodzili się lub

dorastali w Polsce i wschodnich Niemczech i którzy jako młodzież i dorośli ludzie biograficznie rozwijali się później w społecznym systemie socjalizmu. W naszym projekcie bazujemy na pojęciu Alfreda Schütza „człowiek z ulicy” (Schütz 1985) skupiającym naszą uwagę na osobach, które musiały rozprawić się z przymusami i możliwościami socjalistycznej codzienności: na przykład z brakiem mieszkań i ciasnotą, z deficytem oferty towarów, z kuratelą przy wyborze zawodu (również z jego narzuceniem) i ze wszechobecną inwigilacją, ale również z często szeroką ofertą kształcenia i z doświadczeniem kooperatywnej wzajemności i wspólnoty „my” jako symbolicznego uwzorowania związków z otoczeniem i bliskich stosunków w socjalistycznej formacji społecznej. Członkowie socjalistycznej nomenklatury nie znali tych codziennych przymusów i możliwości codzienności socjalistycznej w tej formie; nie były one widoczne nawet dla doświadczonych gości z Zachodu. Dla interesujących nas potencjalnych narratorów można zatem użyć pojęcia „zwykłego człowieka”; choć niesie ono ze sobą wiele niebezpieczeństw, na przykład prowadzi do pytania, co w ówczesnym życiu w socjalistycznej formacji społecznej było, a co nie było „normalne”⁸. Kuszące jest porównanie wybranego przez nas pojęcia socjalistycznego zwykłego człowieka z innym pojęciem, które również ukute zostało przez Alfreda Schütza (1985) – „światłego obywatela”. Z pewnością nie każdy zwykły człowiek w socjalizmie był także dobrze poinformowanym obywatelem, który wiedział na

⁸ Dla nas ważna jest natomiast jasna ocena, że także np. prześladowany przez polskie służby bezpieczeństwa i w końcu w 1984 r. zamordowany ksiądz Jerzy Popiełuszko albo wschodnioniemiecki pastor Oskar Brüsewitz, który po wielu protestach przeciwko państwowej władzy NRD dokonał aktu samospalenia, byli „normalni” – choć może to być niekiedy negowane przez wielu ludzi żyjących w zgodzie z tamtym systemem, nawet kiedy w miejscach pamięci skonfrontowani zostają ze wspomnieniami o takich ludziach lub ze skazanymi „zbiegami z Republiki” .

przykład, jak można się poruszać na czarnym rynku pracy, jak zdobyć towar spod lady, jak należy obchodzić się z funkcjonariuszami tego okresu, jak działa Służba Bezpieczeństwa i jak, i kiedy można było bez narażania się powiedzieć jej organom „nie”. Jednym z najważniejszych celów empirycznych naszego projektu jest zatem próba uzyskania odpowiedzi na pytanie, co stanowiło szczególnie ważny zasób wiedzy „dobrze poinformowanego obywatela” w socjalizmie i jak należało tę wiedzę zdobyć? U podstaw teoretycznych projektu leży założenie, które chcemy sprawdzić empirycznie, że długa, zbiorowo-historyczna epoka socjalizmu w PRL-u i NRD szczególnie głęboko i znacząco ingerowała w związek między biograficznym rozwojem tożsamości i „otaczającymi” zbiorowymi strukturami (takimi jak państwo i jego organizacje, władająca państwem partia i jej nomenklatura, organizowane przez państwo instytucje kształcenia i inne zakresy społecznego dobrobytu, zaprezentowana wspólnota narodu, „antyświat” kościołów, „międzyświat” szarej gospodarki i czarnego rynku pracy, itd.). To założenie nasuwa podstawowe teoretyczne pytanie: jak ludzie którzy ukształtowani zostali przez socjalistyczną formację społeczną interpretują swoją biografię oraz zbiorowo-historyczną konstelację tamtego czasu z dzisiejszej perspektywy?

Nie jest naszym celem badanie osób znanych, aktywnie współtworzących bądź kontestujących system. Należy zwrócić uwagę, że wśród literatury i badań na omawiany temat właśnie tego typu osoby, które, podążając za typologią Schütza, określić można by przez pojęcie „eksperta” lub „dobrze poinformowanego obywatela”, były najczęściej przedmiotem zainteresowania badaczy – przede wszystkim historyków i biografistów, rzadziej zaś socjologów (np. Torańska 1994; 2004; 2006.; Kondratowicz 2001;

Mucha, Keen 2006; Grupińska, Wawrzyniak 2011). Nowa książka Hanny Świdy-Ziemby o kolejnych pokoleniach polskiej młodzieży dorastającej w czasach PRL-u tylko częściowo wypełnia te luki. Jej głównym tematem jest bowiem socjalizacja w kontekście historii oraz kulturowe wzory bycia „młodzieżą”. Inna jest jednak perspektywa metodologiczna tej ważnej pracy – nie opiera się ona na wywiadach biograficzno-narracyjnych. Należy zwrócić też uwagę na inne publikacje Hanny Świdy-Zięby (1995; 2003; 2011). W kontekście naszych badań warto wymienić jeszcze dwa inne projekty dokumentacyjno-badawcze, może najbliższe naszej perspektywie. Po pierwsze badania Adama Mrozowickiego (2011; 2012) z Instytutu Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego, w ramach których zarejestrowano około 160 wywiadów biograficzno-narracyjnych ze śląskimi robotnikami. Po drugie to badania „Prywatyzacja doświadczeniem biograficznym” prowadzone przez Joannę Wawrzyniak w ramach projektu finansowanego przez NCN 2011–2012. W odniesieniu do publikacji niemieckich w latach dziewięćdziesiątych ukazały się liczne, znaczące badania teoretyczno-rekonstruktywne o formowaniu się świadomości obywateli NRD (Maaz 1990; Pollack 1990; Meuschel 1992; Ettrich 1999). Znaczną część tej wiedzy zdobyto poprzez wspierany przez państwo program badawczy zajmujący się wschodnioniemieckim okresem zmiany systemowej, transformacją społeczeństwa wschodnich Niemiec i wspomnieniami o codziennej rzeczywistości i ograniczeniach biograficznych w byłym NRD, zorganizowany przez KSPW (Komisję na Rzecz Zmiany Społecznej i Politycznej). Jednak program ten został zamknięty na przełomie tysięcy i nie prowadził prawie żadnych znaczących biograficzno-analitycznych badań rzeczywistości życia i przebiegów biograficznych w NRD, gdyż większość badań opierała się nie na podstawach

jakościowo-biograficzno-analitycznych, lecz – podobnie jak w Polsce – na podstawach danych statystycznych (Sackmann, Weymann, Wingens 2000). Później, pod koniec pierwszej dekady badawczej po zmianie systemowej (Huinin i in. 1995; Geulen 1998) pojawiło się kilka dalszych ważnych publikacji. Przede wszystkim trzeba tu – także w zastępstwie innych interesujących badań – wymienić obydwie ważkie, biograficzno-analityczne badania zespołu Petera Alheita, które skierowały uwagę na rozwój mentalności wschodnioniemieckich środowisk robotniczych i regionów przygranicznych (stoczni Neptun w Rostoku i Łużyc Górnych) (2004). Jednak akcent interpretacyjny położony był tu bardziej na historię mentalności, stopniowego wyodrębnienia specyficznego środowiska robotniczego we wschodnich i zachodnich Niemczech, jak i na możliwości zmiany mentalności we wschodnich Niemczech po okresie zmiany systemowej oraz na celową charakterystykę wzoru mentalności w czasach NRD i dla ogółu społeczeństwa NRD, chociaż generalnie badania te przyczyniły się również do zdobycia poważnej wiedzy pozwalającej na opisanie epoki NRD (Alheit, Bast-Haider, Drauschke 2004). Dopiero później pojawiła się tendencja do prowadzenia ciekawych biograficzno-analitycznych badań poszczególnych zawodów w NRD i życia z nimi – na przykład badania managerów z NRD, wschodnioniemieckich polityków, opieki społecznej, względnie pracy społecznej w NRD, wschodnioniemieckich nauczycieli, zawodów związanych z terapią uzależnień i opieką nad osobami starszymi lub badania rozwoju ruchów społecznych w NRD, jak ruch komuny (Fabel-Lamla 2004; Nagel, Teipen, Velez 2005). Trzeba też wymienić literaturę powieściową z domniemanym lub wyraźnym autobiograficznym tłem pisarzy, którzy dorastali lub rozwinęli się w NRD (jak Christoph Heim, Irina Liebmann, An-

gela Krauß, Erich Loest, Uwe Tellkamp Lebmann) czy też młodszych autorów z Niemiec wschodnich, która częściowo została nawet sfilmowana (jak *Helden wie wir* Brussiga). Opisując krajobraz badawczy niemieckich nauk społecznych, nie można jednak mówić o powstaniu obrazu poznanej wtedy codziennej rzeczywistości NRD.

Chcąc uchwycić różnorodność i podobieństwo doświadczeń biograficznych w obydwu krajach wybraliśmy osoby reprezentujące określone kategorie społeczne. Są to: (1) robotnicy i (2) rolnicy jako grupy społeczne ideologicznie faworyzowane przez ówczesny system; (3) ówczesni biznesmeni, czyli w języku PRL-u przedstawiciele „prywatnej inicjatywy”, a w języku NRD określani jako „prywatni przedsiębiorcy” (często jednak z wymuszonymi i/lub ukrytymi powiązaniem z socjalistycznym systemem gospodarczym); (4) przedstawiciele wolnych zawodów i naukowcy; (5) reprezentanci ówczesnej władzy na szczeblu lokalnym; (6) przedstawiciele opozycji i kontrkultury działający w społecznościach lokalnych i na arenach dyskursu (jest to kategoria obejmująca działaczy opozycji, artystów i szczególnie aktywnych członków kościołów, zwłaszcza przedstawicieli duchowieństwa)⁹.

Jako pierwszy krok analityczny przy badaniu poszczególnych wywiadów autobiograficzno-narracyjnych stawiamy w początkowej ogólnej analizie rodzajów tekstu najpierw dwa następujące pytania: (a) Co ze zbiorowo-historycznych wydarzeń narratorzy włączają do biograficznych doświadczeń?

⁹ Zarówno polska, jak i niemiecka strona zobowiązana jest do zebrania i analizy 6 wywiadów w kategorii 1–5 i 10 wywiadów w kategorii 6. To daje ogólną liczbę 40 wywiadów po stronie polskiej i 40 wywiadów po stronie niemieckiej. Biorąc pod uwagę typową długość wywiadu autobiograficzno-narracyjnego (od 1,5 do 3–4 godz.), uzyskamy bogaty zbiór tekstów, który będzie składać się z ok. półtora tysiąca stron.

(b) W *jaki sposób* o tym opowiadają i interpretują zaprezentowane doświadczenia?

W ramach pierwszego pytania w fazie analizy schematów komunikacyjnych (Schütze 2007) oszacowane zostanie, które struktury warunkujące życie codzienne narratorów i które zbiorowo-historyczne konstelacje wydarzeń zostały wprowadzone przez nich w tok ich autobiograficznego opowiadania, kiedy opowiadają o następujących po sobie fazach i biograficznych strukturach procesowych. Interesuje nas, czy narratorzy włączają jako tło opisy sytuacji, ram społecznych i rutynowych przebiegów (np. pracy, opieki nad dziećmi, zakupów lub kontroli podróży zagranicznych) z ich codziennego życia w PRL-u/NRD w opowiadanie przebiegu ich życia i czy ewentualnie w pracy biograficznej rozprawiają się z pewnymi zbiorowo-historycznymi konstelacjami wydarzeń lub strukturami instytucjonalnych i kulturowych wzorów socjalizmu. Interesuje nas także, czy ówczesne wydarzenia zbiorowo-historyczne pojawiają się w opowiadaniach biograficznych jedynie jako niejasna rama orientacyjna lub czy przeciwnie, narratorzy wyraźnie się na nie powołują. Mówiąc krótko – już w początkowej fazie analizy schematów komunikacyjnych trzeba dokonać przeglądu, jak daleko osobiste wydarzenia dnia codziennego i biograficzne przeżycia narratorów z pokolenia powojennego przedstawione są jako mniej lub bardziej ukształtowane przez historyczne tło epoki socjalizmu.

W przypadku poszukiwania odpowiedzi na drugie pytanie (*jak?*) interesować nas będą następujące kwestie: Jak różnorodne okoliczności biograficzne (zawód, status społeczny, środowisko życia, zaangażowanie polityczne) wpływają na strategie adaptacyjne oraz ich interpretację w narracji? Czy

istnieją wspólne (na gruncie polskim i niemieckim oraz wspólne dla obu społeczeństw) wzory opowieści biograficznych odnoszących się do interpretacji systemu społeczno-politycznego, autoprezentacji, nadawania znaczeń określonym działaniom i tym podobne? W jaki sposób określone doświadczenie czasu komunizmu wpływa na doświadczenie okresu transformacji? Jak narratorzy poradzą sobie z kwestią braku gotowych schematów narracyjnych na temat tego okresu (na ile będą się odwoływali do obecnej w dyskursie publicznym pamięci zbiorowej, a na ile będą ją kwestionowali)? Czy będzie można w narracjach odnaleźć związek między kulturowo ukształtowanymi wzorami opowieści o wojnie a relacją na temat doświadczeń biograficznych czasu socjalizmu? Jakie są różnice między pamięcią PRL-u i NRD czym są one warunkowane i jak przekładają się na pamięć komunikacyjną w każdym z kontekstów? Jak narratorzy będą przedstawiali i racjonalizowali ewentualną nostalgię za minionym czasem?

Fragmety tekstu, które zdominowane są przez narracyjny schemat komunikacyjny i które reprezentują biograficzne przeżycia i doświadczenia narratorów, mogą w trakcie analizy rodzajów tekstu zostać odróżnione od takich, które sterowane są komunikacyjnym schematem opisu i argumentacji – od schematów komunikacyjnych, które umożliwiają kategoryzujące związki kontekstów społecznych i refleksyjne „zajęcie się” biograficznymi przeżyciami i doświadczeniami, czyli pracą biograficzną. Analiza rodzajów tekstu pozwala nam systematycznie porównać dawną perspektywę przeżywania narratora w momencie kiedy był on „wtedy” uwikłany w opowiadane konstelacje wydarzeń z nową perspektywą obserwacji, która powstaje „tu i teraz” podczas komunikacji w ramach wywiadu.

W ten sposób możliwe jest także systematyczne badanie przez narratora dzisiejszej interpretacji oraz ówczesnych przeżyć i doświadczeń biograficznych.

Po analizie rodzajów tekstu, która pozwala nam odpowiedzieć nie tylko na pytanie *co*, ale też *jak* narratorzy odtwarzają własne sposoby widzenia zbiorowo-historycznych konstelacji wydarzeń i ukształtowanych przez nie formacji społecznych, nastąpią utarte kroki analizy w oparciu o metodę autobiograficznego wywiadu narracyjnego (Schütze 2007) w odniesieniu do pojedynczego wywiadu zostanie przeprowadzona formalna i strukturalna analiza kolejno po sobie następujących segmentów opowiadania, z wyodrębnieniem struktur procesowych przebiegu życia (trajektorii cierpienia, biograficznych schematów działania, metamorfoz – kreatywnych procesów przeobrażenia i instytucjonalnych wzorów przebiegu), jak i analityczna abstrakcja polegająca na utworzeniu portretu biograficznego (który w istocie składa się z kombinacji struktur procesowych przebiegu życia), połączona z analizą wiedzy i analizą ram społecznych. Dwa ostatnie kroki będą przedmiotem naszej szczególnej uwagi ze względu na interesujące nas sposoby postrzegania zbiorowo-historycznych konstelacji wydarzeń i ich (tak przeżytych i interpretowanych) implikacji dla własnego życia oraz sposoby postrzegania i interpretacji społecznej struktury socjalizmu, jego dwuznaczności i sprzeczności.

Kolejny krok to (minimalne i maksymalne) porównanie kontrastowe wyników analizy poszczególnych przypadków i utworzenie modelu teoretycznego. W trakcie tych dwóch kroków analitycznych muszą wyłonić się odpowiedzi na następujące pytania: Jaki wpływ mają różnego rodzaju sytuacje biograficzne (zawód, status społeczny, otoczenie

społeczne, polityczne zaangażowanie) na strategie adaptacyjne narratorów do otaczającej ich (socjalistycznej) rzeczywistości społecznej, jak i ich interpretacje w wywiadzie? Jakie wzory biograficznej opowieści odnoszą się do interpretacji systemu, jego struktur awansu, restrykcji czy sprzeciwów wobec socjalistycznej formacji społecznej, do postrzegania inscenizacji ich tożsamości i do przyznawania znaczeń biograficznym strukturom procesualnym, które ta formacja społeczna wymuszała? W jaki sposób codzienne doświadczenia i przeżycia biograficzne, względnie struktury procesowe w okresie socjalizmu, wpłynęły na doświadczenia zebrane w czasie zmiany systemowej i w różnych kolejnych fazach transformacji? Jak narratorzy radzili sobie z tym, że początkowo nie mieli żadnych odpowiednich schematów orientacyjnych czy kognitywnych schematów przyporządkowania dla okresu zmiany systemowej i nowej formacji społecznej? W jakim stopniu narratorzy powołują się na pamięć zbiorową, która miała tradycyjne miejsce w dyskursie publicznym lub w jakim stopniu świadomie dystansują się do niej? Czy da się znaleźć związek między kulturowym czy też ideologicznie uwarunkowanym wzorem budowania opowieści o drugiej wojnie światowej a biograficznym przedstawieniem i opowiadaniem o codziennych doświadczeniach i biograficznych przeżyciach w epoce socjalizmu? Gdzie leży różnica między pamięcią biograficzną – i z nią związanymi: związkami ze zbiorową, w szczególności komunikacyjną pamięcią – ludzi w PRL-u z jednej strony, a ludzi w NRD z drugiej? Od jakich historycznych, politycznych, społecznych i społeczno-strukturalnych warunków zależy ta wyobrażalna różnica w pamięci w obydwu krajach? Jak jest przedstawiona, stylistycznie uaktywniona (np. ironicznie lub poważnie), legitymizowana i ewentualnie także – w razie potrzeby – racjonalizowana

ewentualna tęsknota za upadającymi środowiskami i stosunkami w historycznej epoce socjalizmu?

Zakończenie

Z międzynarodowym porównywaniem społeczeństw¹⁰ związana jest konieczność interakcyjnego uświadomienia i przepracowania własnego (w tym przypadku polskiego i niemieckiego) punktu widzenia ze względu na wzajemne oddziaływanie między jednostką i społeczeństwem w warunkach socjalistycznej formacji społecznej – ówczesnego narodowego punktu widzenia opartego na codziennym doświadczeniu i wspomnieniach biograficznych z czasów PRL-u i NRD, ale także przefiltrowanych przez dzisiejsze narodowe retrospektywne stanowiska obserwacji, które częściowo znowu stały się przyjętymi konwencjami oceny. W interaktywnych ramach warsztatów badawczych (organizowanych w trakcie trwania projektu) uaktywniających możliwość porównywania perspektyw powstaje szansa poznania oczywistych i po części także nieświadomych mechanizmów wzajemnego oddziaływania, w rozumieniu *seen but unnoticed* Harolda Garfinkela (1967: 35), analitycznego spojrzenia i refleksji nad własnymi indywidualnymi i „udziałami” własnego narodu, poznawania mechanizmów wzajemnego oddziaływania, które określają podstawowe związki indywidualnej tożsamości biograficznej z własnym społeczeństwem i jego zbiorowymi twórcami (łącznie z tożsamością zbiorową, zwłaszcza narodową). Przy tej okazji uczestnicy transnarodowych warsztatów analitycznych mogą także przekonać się, że socjalistyczna formacja społeczna z jej własną ekstremalną siłą interwencji w owe mechanizmy

¹⁰ Było to praktykowane często w postaci spotkań badawczych w ramach trójnarodowego warsztatu badawczego ze studentami i doktorantami, w szczególności z uniwersytetów w Łodzi, Bangor/Walii i Magdeburgu.

wzajemnego oddziaływania sprowokowała ponadnarodowe, a mianowicie wschodnio- i środkowo-europejskie, wspólne cechy struktur możliwości, dopasowania, zastraszenia, wewnętrznej emigracji, ironicznego przechytrzenia, rozważnego obchodzenia i oporu jednostek przeciw zobowiązaniom wobec systemu. Z tego względu proces wspólnej interpretacji i transnarodowej wymiany perspektyw będzie kontynuowany w trakcie całego projektu podczas wspólnych warsztatów badawczych obydwu grup. Mamy nadzieję, że te spotkania przyczynią się także do refleksji nad szansami procesu wzajemnego zbiorowo-historycznego uczenia się polskiego i niemieckiego społeczeństwa na drodze konfrontacji z opowiadaniem autobiograficznymi. Ten proces uczenia się, związany z częściowo bardzo podobną, częściowo też odmienną historią socjalizmu w PRL-u i w NRD, będzie, naszym zdaniem, w dużym stopniu wspomagany poprzez zbieranie, gromadzenie i wymianę oraz wzajemne uporządkowanie ustnych, autobiograficznych opowiadań świadków tamtych czasów oraz poprzez stworzenie odpowiedniej kultury opowiadania i słuchania. Powstający w naszym projekcie, „obraz narracyjny” zbiorowo-historycznej epoki socjalizmu w PRL-u i NRD można przekazać większej grupie potencjalnych odbiorców, a przez to na pewno jeszcze bardziej zróżnicować go i pogłębić¹¹. Na koniec trzeba podkreślić, że ów obszerny zbiór danych będzie nie tylko poddany analizie socjologicznej, ale będzie również zasobem służącym do pogłębiania historii mówionej (*oral history*) w ramach europejskiej pracy nad wspomnieniami i pielęgnacją międzynarodowej pamięci zbiorowej.

¹¹ Por. przykładowo wystawy organizowane przez Dom Spotkań z Historią (www.dsh.waw.pl), wystawę miejsca pamięci „Moritzplatz Magdeburg” (w miejscu byłego więzienia śledczego Stasi) i prace federalnej fundacji „rozliczenia się z dyktaturą SED (SPJN)”. Jako naukową refleksję pracy nad prezentacją i kulturą pamięci por. Möbius, Annegret (2009).

Wykorzystanie autobiograficznego wywiadu narracyjnego w badaniach nad konstruowaniem obrazu przeszłości w biografii. Na przykładzie socjologicznego porównania narracji na temat życia w PRL-u i NRD

Bibliografia

- Alheit Peter, Bast-Haider Kerstin, Drauschke Petra (2004) *Die zögernde Ankunft im Westen. Biographien und Mentalitäten in Ostdeutschland*. Frankfurt, New York: Campus.
- Assmann Jan (2008) *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Przełożyła Anna Kryczyńska-Pham. Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bömelburg Hans-Jürgen, Stössinger Renate, Traba Robert, red., (2001) *Wypędzeni ze Wschodu. Wspomnienia Polaków i Niemców*. Olsztyn: Borussia.
- Czyżewski Marek, Andrzej Piotrowski, Alicja Rokuszewska-Pawełek, red., (1996) *Biografia i tożsamość narodo-wa*. Łódź: Katedra Socjologii Kultury UŁ.
- Ettrich Frank (1999) *Historische Kontingenz und Zusammenbruchsdynamik*. „Berliner Journal für Soziologie”, Jg. 9, s. 339–360.
- Fabel-Lamla (2004) *Professionalisierungspfade ostdeutscher Lehrer. Biographische Verläufe und Professionalisierung im doppelten Modernisierungsprozess*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Filipkowski Piotr (2010) *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*. Wrocław: Monografie FNP.
- Garfinkel Harold (1967) *Studies in Ethnomethodologie*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Geulen Dieter (1998) *Politische Sozialisation in der DDR. Autobiographische Gruppengespräche mit Angehörigen der Intelligenz*. Opladen: Leske-Budrich.
- Grupińska Anka, Joanna Wawrzyniak (2011) *Buntownicy. Polskie lata 70. i 80.* Warszawa: Świat Książki.
- Huinin Johannes i. in (1995) *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin: Akademie Verlag.
- Kaźmierska Kaja (1999) *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych*. Warszawa: Wyd. IFiS PAN.
- (2008) *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z Zagłady*. Kraków: Wyd. Nomos.
- Kondratowicz Ewa (2001) *Szminka na sztandarze: kobiety Solidarności 1980–1989*. Warszawa: Sic!
- Kończal Kornelia, Joanna Wawrzyniak (2011) *Polskie badania pamięcioznawcze: tradycje, koncepcje, (nie)ciągłości*. „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4, s. 11–63.
- Kwiatkowski Piotr i in., red., (2010) *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*. Warszawa: Scholar.
- Maaz Hans-Joachim (1990) *Der Gefühlsstau. Ein Psychogramm der DDR*. Berlin: Argon.
- Meuschel Siegrid (1992) *Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR 1945–1989*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Mielczarek Adam (2013) „Wojna interpretacji. Lata osiemdziesiąte XX wieku i upadek komunizmu w świadomości potocznej Polaków” [dostęp 29 kwietnia 2013 r.]. Dostępny w Internecie <www.is.uw.edu.pl/pl/2013/05/seminarium-instytutu-socjologii>.
- Möbius Sascha, Annegret Stephan, Hrsg., (2009) *Erinnern. Forschung, Bildung und die gesellschaftliche Auseinandersetzung mit politischer Verfolgung in der SBZ/DDR*. Berlin: Metropol.
- Mrozowicki Adam (2011) *Coping with Social Change*. Leuven: Leuven University Press.
- (2012) *Tożsamości biograficzne zakładowych działaczy związkowych a rewitalizacja związków zawodowych w Europie-Środkowo-Wschodniej*. „Folia Sociologica”, nr 41, s. 215–236.
- Mucha Janusz, Keen Mike, red., (2006) *Autobiografie czasu transformacji*. Przełożył IMIĘ NAZWISKO. Warszawa: IFiS PAN.
- Nagel Ulrike, Teipen Christina, Velez Andrea (2005) *Die Macht der Verhältnisse und die Stärke des Subjekts. Eine Studie über ostdeutsche Manager vor und nach 1989. Zugleich eine biographietheoretische Erklärung für die Stabilität und Instabilität der DDR*. „ZBBS”, 6. Jg., H. 2, s. 269–294.

Pollack Detlef (1990) *Das Ende einer Organisationsgesellschaft – Systemtheoretische Überlegungen zum gesellschaftlichen Umbruch in der DDR*. „Zeitschrift für Soziologie“ Jg. 19, s. 292–307.

Radebold Hartmut (2000) *Abwesende Väter und Kriegskindheit.weltkrieg und deren Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

----- (2004) *Abwesende Väter und Kriegskindheit. Fortbestehende Folgen in Psychoanalysen*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Rokuszewska-Pawełek Alicja (2000) *Chaos i przymus. Trajektorie wojenne Polaków – analiza biograficzna*. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.

Rosenthal Gabriele (1987) *“Wenn alles in Scherben fällt...”*. *Von Leben und Sinnwelt der Kriegsgeneration*. Opladen: Leske und Budrich.

Sackmann Reinhold, Weymann Ansgar, Wingens Matthias (2000) *Die Generation der Wende. Berufs- und Lebensverläufe im sozialen Wandel*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.

Schütz Alfred (1985) *Światły obywatel. Esej o społecznym zróżnicowaniu wiedzy*. Przełożyła Dorota Lachowska. „Literatura na świecie” nr 2, s. 269–284.

Schütze Fritz (1981) *Prozeßstrukturen des Lebensablaufs* [w:] J. Matthes, i in., Hrsg., *Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive. Kolloquium am sozialwissenschaftlichen Forschungszentrum der Universität Erlangen-Nürnberg*. Nürnberg: Verlag der Nürnberger Forschungsvereinigung, s. 67–156.

----- (1989) *Kollektive Verlaufskurve oder Kollektiver Wandlungsprozess. Dimensionen des Vergleichs von Kriegserfahrungen amerikanischer und deutscher Soldaten im Zweiten Weltkrieg*. „Bios”, H. 1, s. 31–109.

----- (1992) *Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and their Biographical Implications*. „International Sociology”, part 1 vol. 7, no. 2, s. 187–208, part two vol. 7, no. 3, s. 347–367.

----- (2005) *Eine sehr persönlich generalisierte Sicht auf qualitative Sozialforschung*. „ZBBS”, Jg. 6, s. 211–248.

----- (2007) *Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews*. „European Studies on Inequalities and Social Cohesion”, part one no. 1/2, s. 153–242, part two no 3/4, s. 5–77.

Świda-Zięba Hanna (1995) *Wartości egzystencjalne młodzieży lat dziewięćdziesiątych*. Warszawa: Wyd. Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych.

----- (2003) *Urwany lot. Pokolenie inteligentnej młodzieży powojennej w świetle listów i pamiętników z lat 1945–1948*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

----- (2011) *Młodość PRL. Portrety pokoleń w kontekście historii*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.

Torańska Teresa (1994) *My*. Warszawa: Most.

----- (2004) *Oni*. Warszawa: Iskry.

----- (2006) *Byli*. Warszawa: Świat Książki.

Völter Bettina (2002) *Judentum und Kommunismus. Deutsche Familiengeschichten in drei Generationen*. Opladen: Leske und Budrich.

Wolf Jürgen (2009) *Biografische Erinnerung und kollektives Gedächtnis. Die DDR in der Erinnerung von Angehörigen der Geburtsjahrgänge um 1980* [w:] Stephan Annegret, Sascha Möbius, Hrsg., *Erinnern. Forschung, Bildung und die gesellschaftliche Auseinandersetzung mit politischer Verfolgung in der SBZ/DDR*. Berlin: Metropolis Verlag, s. 105–123.

Cytowanie

Kaźmierska Kaja, Schütze Fritz (2013) *Wykorzystanie autobiograficznego wywiadu narracyjnego w badaniach nad konstruowaniem obrazu przeszłości w biografii. Na przykładzie socjologicznego porównania narracji na temat życia w PRL-u i NRD*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 9, nr 4, s. 122–139 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.

Application of Biographical Analysis in Research on Constructing the Image of the Past in the Biography. Based on the Example of Sociological Comparison of Narratives in the People's Republic of Poland and the German Democratic Republic

Abstract: The paper shows how to apply biographical research, strictly speaking, autobiographical narrative interview, in research on the past. The problem is analyzed in relation to a particular research project. The aim of the paper is neither to present the project as such nor to discuss its results but to show methodological and theoretical assumptions which enabled to conceptualized problems and design initial frames of interpretation related to specific social processes and phenomena. The authors want to show that in this perspective biographical research is not only the method of collecting and analyzing empirical data but it also designs a specific way of thinking about problems under the study. The aim of the Polish-German project was to analyze memory and biographical experiences of people born between 1945-1955 in The People's Republic of Poland and the German Democratic Republic.

Keywords: biographical research, autobiographical narrative interview, socio-historical epoch of socialism